

СРЕЩИ И РАЗГОВОРИ С ГЕОРГИ РАЙЧЕВ

Борис Делчев

1

И в литературата, както и в обикновения живот, човек има случайни познати, много често хора със значителна културна стойност, които било поради липса на духовен афинитет, било поради неблагоприятно стечение на обстоятелствата, не е могъл да опознае, да оцени и да включи в кръга на своите близки и приятели. В продължение на много години тъкмо такъв случаен познат за мене беше и Георги Райчев.

Разбира се, както всички младежи от моето поколение, които се интересуваха от художествена литература, аз чух това име твърде рано — още в блажените времена на моето юношество, когато ми се струваше, че държах света в шепите си. Още тогава аз имах случай не един път да чета онова, което Райчев публикуваше в периодическите издания и да прелиствам неговите книги — и „Мъничек свят“, и „Царица Черанза“, и онази „Песен на гората“, която даде повод да се заговори за него още един път. Тези срещи обаче имаха случаен характер и не знам защо не възбудиха в мене по-траен интерес към личността и делото на писателя.

Съвсем друго нещо беше Елин Пелин. Той беше признатият първенец между живите и властвуваше над нашите детски години с една сила на художественото внушение, която можеше да се мери само с „Под игото“ на Вазов. Приели го за наш писател, ние не се задоволявахме с онова, което ни предаваха за него в училище и когато ни попаднеше, просто озобвахме двата му тома разкази, с които в началото на столетието Александър Паскалев го беше представил на българския читател. Друго нещо беше и един от връстниците на Райчев — Йордан Йовков. Наистина, разказите на Йовков не вървяха в браздите на нашите мечтания за социално преустройство и това не само не ни харесваше, а много често ни отвеждаше отатък границите на литературната оценка и ни изпълваше с негодувание. В стремежа си да търсим навред отговор на тревожните въпроси, които ни занимаваха, ние подценявахме хуманитарните търсения в тях, не давахме дължимото на тяхното национално звучение и с лекомисленото доктринерство на младоци, които се ръководеха от няколко набърже заучени социологически формули, бяхме склонни в своето безгранично усърдие да ги отречем. Но словото се оказа по-силно от нашите увлечения и въпреки уговорките ни, книги като „Старопланински легенди“ и „Вечери в Антимовския хан“ бяха за нас литературно събитие: ние не само ги забелязахме — ние ги четяхме и водехме оживени спорове около тях:

Не беше така обаче с Георги Райчев.

Макар да се ползуваше с името на известен писател, Райчев не можеше да се похвали нито с широкото признание на Елин Пелин, нито с известността на Йордан

Йовков. По-малко щастлив от тях, той не успя да привлече вниманието на моето поколение и остана малко настрана от сферата на неговите духовни интереси — не толкова непризнат, колкото непознат. И това, което важеше за моето поколение, повече или по-малко важеше, разбира се, и за мене. И наистина, макар да бях чел някои работи на Райчев, не мога да кажа, че в онези години съм проявявал интерес към него и още повече, че съм го познавал. Напротив, спомням си и сега, че на мене ми беше трудно да приведа в единство впечатленията си от прочетеното в различни времена и да добия една по-пълна представа за творчеството му. И това любителско отношение към него не ме напусна в продължение на много години — то тежеше върху мене дори и тогава, когато бях издал вече първата си книга с критически статии и няхах право да разчитам повече на каквото и да било снизхождение.

И в литературата обаче, както и в живота, става и обратното на онова, което казах: обстоятелствата могат не само да те отдалечат, но и да те сближат с даден автор. И действително, случи се така, че редица такива обстоятелства, които никой не можеше да предвиди, не само ме въведоха в духовния свят на Георги Райчев, но ми дадоха възможност след това да се доближа и до човека — до там, че през последващите години някак незабелязано ние минахме с него и на „ти“.

След бомбардировките в началото на 1944 г. София се превърна в опустошен град и оставането тук беше не само опасно, но и безсмислено. Затова като всички други граждани и аз трябваше да помисля за евакуация. Да се прибера обаче в родния си край, където бяха домашните ми, не можеше и дума да става: една предвидливост от по-особено естество, наложена от политическата обстановка, не позволяваше това. Трябваше да се търси друго разрешение. Така, след опипване на терена и разговори с познати, един мартенски ден аз напълних походното си куфарче с книги, бельо и необходимите всекидневни вещи, качих се от „Орлов мост“ на една случайна селска каруца и се намерих неочаквано в Долни Лозен. Селото гъмжеше от софиянци, изпълнили и последната стъпка, и човек трябваше да е твърде лековерен, за да разчита на лесно гостоприемство. Все пак след питане и търсене успях накрая да се приютя при познати в една малка невзрачна стая с пръстен под и тясно прозорче откъм улицата, която скъпернически прецеждаше дневната светлина — една стая, сгодна по-скоро за багаж, отколкото за обитаване от хора.

От този ден, без да ща, аз придобих вид на манастирски послушник: спях на грубоватия дървен нар, стараех се да не излягам много своето присъствие и се задоволявах с просеника и киселото мляко, които стопанинът успяваше да ми достави. За сметка на тези и някои други неудобства обаче, аз разполагах с много свободно време и можех да се отдам до насита на едно от моите големи удоволствия — да чета. И ето тук, между „Рафаело“ на Фред Беранс и изследванията на Пушкин върху историята на Петър Велики, аз посегнах и към книгите на Георги Райчев, които бях взел със себе си. А ги бях взел, разбира се, не случайно — въпреки всичко, бързината не беше попречила много на избора ми. Спомням си, че предпочетох тях пред някои други и поради една причина от нелитературно естество: за мене не остана тайна, че авторът им беше се изявил като противник на тогавашния политически режим, а човек по природа е склонен да търси близост с онези, които му са близки и по убеждения — нещо, което важи с особена сила в моменти на напрежение и несигурност, каквито преживявахме тогава.

От книгите на Райчев, които носех със себе си, аз разтворих най-напред триптиха „Златният ключ“, за който бях слушал вече похвални отзиви от някои мои приятели. Заинтригуван от сюжета на разказите — „прокудените за хляб в града селски момичета и отношението им към детето“, както се казва в уводната бележка на автора, прочетох този сборник на един дъх — с приятната възбуда на посветен човек, който очаква да вникне в мисловността на един малко познат писател. След това, вече на слуки, минах на трите томчета избрани съчинения — „Мъничек свят“, „Незнайният“ и „Ка-

рачакал“, издание на „Хемус“, които включваха значителен брой неща, познати на мене от по-рано. Не знам защо обаче, тези книги, които представяха автора по-пълно и по-убедително от всичко, което беше публикувал до тогава, не ми направиха онова впечатление, което можеше да се очаква. За изненада и на самия мене, макар да ми разкриваха един търсещ писател, те не възбудиха достатъчно моето любопитство и в онзи момент останаха на заден план в съзнанието ми. Напротив, книгата „Златният ключ“, някак неочаквано, продължи да ме занимава и аз не един път неволно се връщах към нея: препрочитах някои страници, замислях се върху отделни образи, възбновявах в паметта си характерни сюжетни ситуации. При това, трябва да кажа, че не страдах от снизходителност и не проявявах никаква склонност да ѝ приписвам повече художествени качества от онези, които действително притежава. За мене беше очевидно, че като цяло тези три разказа не стоят над другите работи на Райчев и от литературно гледище не заслужават никакво по-особено внимание. Нещо повече, аз имах някои възражения дори и срещу най-добрия от тях — „Лъжа“, който и днес може да се постави между неговите сполуки: негодувах срещу нравоучителния завършек, който заменя суровата жизнена правда с едно покаяние в духа на черковната догма и за момент проправя път на религиозната заблуда. Тези доводи на разума обаче се оказаха недостатъчно силни и книгата продължи да ме занимава още дълго след първото прочитане.

Връщам се мислено назад и се мъча да си спомня кое привлече вниманието ми в „Златният ключ“. Струва ми се, че това беше преди всичко ясно изразеното съчувствие към малкия човек — онази спонтанна неподправена проява на хуманизъм, присъща на всеки нормален индивид, без която художествената литература се превръща в словесна акробатика и губи всякакъв смисъл и оправдание. Наистина, тук тази проява е предимно статична сила, затворена в сюжетните граници на едно морално-психологическо изследване, и не се насочва открито към онези по-далечни изводи и обобщения, без които пълноценното изкуство е немислимо. Но по всичко изглежда, че не можеше и да бъде иначе. Не само поради присъщия на автора подход към проблемите, а и поради свирепите политически ограничения, в онзи момент беше невъзможно да се пресъздава мъчителната правда на живота — онази правда, която води към хуманитарни идеали и събужда гнева на онеправданите. И въпреки всички ограничения, книгата „Златният ключ“ не ни отнася в света на абстракцията. Без да тласка към крайни изводи, тя подсказва мълчаливо, че посоченото зло има своите корени в социалната действителност и ни дава да разберем, че то може да се превъзмогне само чрез социално решение. А за онези години, когато нашата литература се пържеше под връшника на една тъпа цензура, такъв намек беше вече достатъчен, за да открием в автора наш духовен съюзник и да потърсим близост с него.

Лично за мене обаче книгата „Златният ключ“ се оказа интересна и в друго отношение.

До онзи момент, не толкова от непосредствен контакт с делото на писателя, колкото от случайни литературни разговори и преценки, аз бях добил впечатление, че Георги Райчев е изключително градски автор от породата на диаволиците, който се занимава с извратеното и пъкленото в човешката природа — с онова, което е негативно на простата жизнена правда и ни вдъхва повече ужас, отколкото копнеж за щастие. Но разказите от триптиха „Златният ключ“ дойдоха да покажат, че моята представа, присадена механически откън, беше твърде прибрзана. Неочаквано за мене, те ми разкриха един по-друг автор — не уморен интелгент, претоварен от нервното напрежение на града, а един жизнен човек, който носи в себе си нещо от непринудеността и първичната сила на нашия народ, от неговата предметна мисловност, в която елементите на метафизика са само случаен външен придатък. Така чрез книгата „Златният ключ“ аз видях Райчев не такъв, какъвто ми го беше натрапила условната литературна легенда, обикновено едностранчива в своите крайности. И понеже тази

промяна на едно установено мнение се роди от личното ми усилие, при четенето ѝ аз изпитах не само художествена, а и една друга наслада — насладата на откривател, който е дошъл по собствен път до онова, което други не са успели да ми покажат.

Но и хуманитарните вълнения на писателя, и радостта да го открия за себе си в една по-друга светлина не бяха достатъчни да ми обяснят защо чувствавах нужда да се връщам повторно към една новопрочетена книга, която при това събуждаше в мене някои сериозни уговорки. Очевидно това трябваше да се дължи на някаква друга причина. И наистина такава причина имаше, но аз успях да я забележа и осмисля малко по-късно.

Преди години, като говореше за отчуждаването на съвременния френски театър от проблемите на живота, големият драматург Арман Салакру се питаше как да се обясни шумният успех на такава посредствена пиеса като „Дамата с камелиите“ от Александър Дюма-син — единствена от многото му слаби пиеси, добила световна известност. И добавяше, че това се дължи на една много проста причина: на това, че тя представлява една трагедия на времето (или както той се изрази — „единствената трагедия на XIX век“) — че пресъздава „един епизод от борбата срещу... двете безспорни и неукротими божества от Олимпа на Луи-Филип — буржоазния морал и охтиката“. Успехът на тази посредствена творба се обяснява с това, че тя вади най-е някои от основните пороци на епохата, които са по-силни понякога от добрата воля на хората и често пъти, както е в античната трагедия, се стоварват върху тях с неумолимостта на непредотвратима съдба. И тази друга стойност на изкуството, която се определя не толкова от художествените му достойнства, колкото от срещата с един наболял обществен проблем, не е някаква неведома тайна. Напротив, тя е добре известна и ние знаем, че на нея се дължи популярността на много художествени произведения. И въпреки това човек не винаги си дава сметка за тази друга страна на изкуството. Така стана и с мене през онези радостно тревожни дни на големи очаквания, когато за първи път се зачетох по-внимателно в разказите на Георги Райчев.

Разбира се, аз не бях чакал евакуацията, за да се запозная със селото и неговата предвековна нищета — аз ги познавах твърде добре и по-рано. И все пак това, което видях тук, ме изненада — то се отличаваше от всичко онова, което бях наблюдавал по време на моите дългогодишни кръстосвания из Тракия.

Семейството на моите случайни хазаи, напълно по дядовски, живееше в едно единствено помещение с нисък потон и пръстен под. На дървения нар до вратата спяха старите: той — болен човек, почти инвалид, участвувал в няколко войни, а тя — глуха прегърбена жена, убита от непосилан многогодишен труд. Всичките останали членове на семейството лягаха вечер на пода върху груби рогозки от царевична шума, които сутрин вдигаха и пластяха на куп в един от ъглите на помещението. А това не беше малобройна челяд: трима сина, от които двама жени, две снахи и пет деца на различна възраст. Наредени в две редици, нощем те заемаха цялата свободна площ на помещението и човек мъчно можеше да прекрачи между заспалите, без да настъпи някого. В сравнение с тях добитъкът се радваше на повече грижи и живееше на по-широко. Не случайно месец преди моето отиване младата снаха, слугувала някога в София и мечтала за домашно огнище, по библейски образец се беше освободила от бременност в яслите на обора: между животните се беше намерило повече място за новороденото, отколкото между хората. И ето че тук, между бившите домашни прислужнички и настоящите жертви на нищетата, аз попадох внезапно на „слугинските“ истории от триптиха „Златният ключ“. Поради случайно стечение на обстоятелствата зачетох тази книга тъкмо в един момент, когато животът ме правеше неволен свидетел на онова, което писателя беше наблюдавал и пресъздал. Принуден да преминавам не един път от изображението към реалността, без да искам, аз престанах да ги разграничавам и незабелязано се отдалечих от сферата на литературната оценка, задължителна за всеки, който се зани-

мава с литературна критика. Така от художествено произведение книгата се превърна за мене в словесен коментар на онова мъчително всекидневие, в което бях попаднал. Като я четях, струваше ми се, че авторът ме хваща за ръка и започва да ме води из някакви непроходими дебри, за които бях чувал, които бях наблюдавал отдалече, но в които ми беше трудно да се оправя сам. И от това общуване, споено с етична преценка върху един важен обществен проблем, той престана да бъде за мене обикновено писателско име, за да се превърне в мой познат, когото само случайно не бях виждал. Затова, когато в края на годината, при една вече съвсем изменена обстановка, обстоятелствата ни сближиха, аз приех това като нещо съвсем нормално: добих усещане, че затвърдявам с нови средства една отдавнашна духовна дружба.

2

Известно е, че всеки млад писател — било поради суета, било поради творческа нужда — проявява склонност към литературни познания и обикновено цял живот помни първите си срещи с утвърдените имена на културата. Едва ли е необходимо да казвам, че така беше и с мене. Не знам защо обаче (навярно защото го чувствах като свой познат), и до днес не мога да си спомня със сигурност кога за първи път съм виждал живия Георги Райчев. Често, когато е ставало дума за него, аз съм се мъчел да възстановя в паметта си този момент, но всякога съм се оказвал безпомощен пред забравата. Във всеки случай едно е сигурно: запознанството ни ще е станало в някое събрание на писателите през първите месеци, ако не и през първите седмици след Девети септември. И нищо по-естествено от това, защото кипещт от онези дни рушеше установените обществени прегради и съкращаваше разстоянието между хората. Тъй или иначе, макар да е заличило случката, времето е пощадило първото ми впечатление от човека. А това впечатление е свързано в паметта ми с една реплика на Арсени Калудов — главния герой от романа на Георги Райчев „Господинът с момичето“. „Знаете — казва на едно място този почтен господин, — на всяка стъпка ние срещаме пречки, спират ни прегради. И само когато застанем на брега, разбираме онова, което ни е липсвало, по което сме тъгували — открития хоризонт, простора. . . Каква по-голяма радост от това — да вдигнеш очи и погледът ти да потъне в безкрайността“. Разбира се, тези думи, писани няколко години преди Втората световна война и вложени в устата на един измислен герой, се отнасят до друго време и носят всичките белези на литературната условност. Независимо от това обаче, не знам по каква прищевка на съзнанието, винаги ми се е струвало, че те са лична изповед на писателя. И наистина, в онези дни на опиянение Георги Райчев, който и преди това не е криел своята ненавист към расизма и шестуващия германски милитаризъм, имаше вид на човек, стигнал на спасителния бряг след изпитанията на едно мъчително коработрушение. Събуден за нов живот, без гнет и без кошмари, той обглеждала се облекчение просторите, по които беше тъгувал, и дишаше с пълни гърди озонирания духовен въздух на нашата страна. Но неговата радост — искрена и спонтанна едновременно — носеше някакъв много индивидуален белег, нещо особено и неповторимо. Тя се проявява не като блаженство, както е най-често у елементарните хора, нито като тържество след постигнатата победа, както подходеше на тогавашния момент, а като трескавост и вътрешно напрежение — като сложно душевно преживяване, присъщо обикновено на противоречивите търсещи натури.

Когато се озове пред прага на старостта, човек е придобил вече достатъчно опит и добре познава както своите възможности, тъй и обстановката, в която е поставен да живее и работи. Затова той може да измери правилно своите стъпки и обикновено не страда от онази суетна тревога на младите години, която намира външен израз в една понякога смешна приприяност — да заграбим от живота повече, отколкото можем. Такъв човек се ръководи от трезва преценка на нещата, решенията и действията му са

пропити от спокойна зрялост, от непоколебимо вътрешно равновесие на духа. Макар и прехвърлил шейсетте обаче, авторът на „Мъничък свят“ беше далеч от спокойната пресметливост на годините си. Минал през всички изпитания на бедността, търсил правдата в различни посоки, по време на нашето запознаване той можеше да се похвали с много неща, но не и с това, което навикът отдава на мъдростта — не и с духовна улегналост. Противно на онова, което нормално можеше да се очаква, у него всичко беше в кипеж, в движение, в непрекъснат процес на морална и мисловна ферментация. Стори ми се още в онзи първи момент, че Георги Райчев можеше да каже за себе си заедно със знаменития Хафиз: „Бъди благословено, мое неспокойствие.“ И той, както неведнъж по-късно се убедих, го казваше много често — казваше го не само с онова, което успя да напише, а и с цялото си поведение като писател и гражданин.

Ако ми е невъзможно да възстановя първия си личен контакт с Георги Райчев, много по-лесно ми е да намеря в паметта си следи от последващи разговори с него. При това добре си спомням, че при някои от тези разговори много често думата кръжеше около войната и по-специално около въздушните нападения. И на пръв поглед в това нямаше нищо чудно, тъй като сраженията на Запад продължаваха и военните действия оставаха все още актуална тема. Обаче от няколко случайни срещи около маса аз се убедих, че за Райчев актуалността беше не толкова причина за такива разговори, колкото външен дразнител за проявяване на нещо съкровено, залегащо дълбоко в него. Тя служеше само като подтик към размисли и изживявания, които отиваха много по-далече от събитието и от неговите непосредствени последици.

Спомням си като да е било вчера една привечер от първите зимни месеци след Девети септември. От някакво събрание на Съюза, заедно с мнозина други аз се намерих в сладкарница „Цар Освободител“ — главно убежище тогава на творческата интелигенция, и попаднах сред някои писатели от по-старото поколение. Един от тях — дошъл преди нас, беше разтворил вестник и като шареше с очи от колона на колона, зачете някаква хроника от фронта. Тъкмо в този момент, не успял да намери свободно място сред кошерата от новодошли, до нашата маса се приближи Георги Райчев и ласкаво навъсен, с иронична усмивка на лицето, седна войнствено на единствения незаеят стол, с вид на човек, който търси с кого да се счепка. Но като не намери противници, той се спотай и вниманието му се насочи към онова, което се говореше: ставаше дума за отстъплението на хитлеристките войски и за терористическите им нападения над открити градове. Забелязах как лицето му отведнъж се промени — предизвикателно-закачливата усмивка на сатир се стопи и отстъпи място на някакво необяснимо раздразнение. Постепенно това раздразнение го завладя и като всеки човек, който не намира сили да удържи докрай един непреодолим вътрешен натиск, Георги Райчев нервно трепна и накрая избухна неочаквано с някаква болезнена припряност в гласа:

— Знам, преживях го. Луди хора, ви казвам, луди. За такива — усмирители ризици. То друго. . .

В раздразнението си той не съумя да се овладее, загуби нишката на онова, което искаше да каже, и млъкна така неочаквано, както неочаквано и започна. Това напълни атмосферата с мъчителна недонизказаност и като по даден знак замълчаха и другите.

Първ се съвзе този, който четеше вестника. Като обходи с поглед насядалите около масата, той се върна към предишния разговор, но го поде вече от друга страна: даде превес на епизодичното. Това оживи хората, разприказва ги отново и не само им възвърна настроението, но ги изпълни и с онази бърлива възбуда, която се появява при всяка среща със забавното. Неочаквано за другите, дори Райчев успя накрая да преодолее своето мрачно настроение. Като изслуша някои от присъстващите, той също разказа някои случки.

— След бомбардировките в края на март — започна Райчев — се връщам в София и отивам да проверя какво става с нашето жилище. Приближавам и какво да видя: няма ни жилище, ни помен. Всичките етажи сринати с един замах и останките струпани долу като в ров. Да има под тухлите и бетона най-много два товара раздробени греди за огрев — всичко друго на прах. И все пак един предмет, при това най-неиздръжливият, беше останал невредим.

Като всички хора, и аз имах в апартамента си радиоапарат — продължи той. — Държехме този радиоапарат върху малка масичка с покривка. Та именно тази покривка беше оцеляла. Как беше станало това — не мога да си обясня, но за изненада аз я видях закачена на едно близко дърво и си я прибрах. Това и остана от жилището ми.

После, като видя, че разказът му събуди учудване и предизвика разговор („Как е възможно такова нещо?“, „Това е просто за невярване“, „Наистина чудна игра на случайността“), Райчев се увлече, изостави равния повествователен тон и с внезапна импровизаторска страст мина на една друга случка, пак от време на бомбардировките. Този път той ни поведе из някакви мрачни съспини, из някакво зловещо царство на сенките. Тук звуците от поломено пиано, шибано от вятъра, се преплитаха с последния уличен шлагер, подет от някакви подобия на хора, и един некролог върху каменен зид напомняше за невинно затрупаните жертви на човешкото безумие. Всичко това беше вече друго — не обикновен разказ за нещо, което се беше случило в действителност. Спомнил си за една случка, оставила мъчителени следи в съзнанието му, Райчев започна да я вижда през възбудата на едно тревожно въображение, което не държи сметка за житейската достоверност и представя нещата в други съотношения. Така той ни въведе незабелязано в една кошмарна атмосфера, където човек се раздвоява между реалното и нереалното, за да превърне преживелицата в някакъв епизод от апокалипсиса. А такъв разказ може повече да трогне и увлече слушателя, отколкото да възбуди неговото любопитство. Затова, когато Райчев завърши, хората около масата както слушаха, така и останаха —замислени и съсредоточени, без да проявят външен интерес към казаното и без намерение да се върнат към епизода. След няколко минути на вцепенение те се спогледаха мълчаливо и понеже времето беше напреднало, станаха от местата си и един по един започнаха да се сбогуват. Без да се сговаряме, последни останахме ние с Георги Райчев и тъй като пътят ни беше в една посока, напуснахме кафенето заедно и по булевард „Цар Освободител“ (сега „Руски“) бавно закрачихме надолу към Ректората.

Всред възбудата от онези дни аз бях забравил разговора от тази вечер и навярно сам никога не бих се върнал към него. Стана обаче така, че някои неочаквани случки не само ми напомняха онова, което бях чул, но ми дадоха още и възможност да надникна за момент в една от творческите особености на писателя.

През лятото на 1945 г., около шест или седем месеца след разговора в кафене „Цар Освободител“, като преглеждах по служебно задължение някои материали за следващите броеве на вестник „Литературен фронт“, ненадейно попаднах на един очерк под заглавие „Концерт на открито“ от Георги Райчев. Аз бях вече много близък с автора и както става обикновено при всяка литературна среща с близки, оставих всичко друго настрана и зачетох най-напред неговата работа. Зачетох я и още от първите редове ми се стори, че ме облъхва нещо познато. Не бях успял да осмисля за себе си това първо впечатление, и отведнъж всичко стана ясно: Райчев беше използвал за сюжет оная мрачна случка със скимтещото пиано и шлагера, която ни разказа някога в кафенето. Не ще и дума, тук някои неща бяха дообработени и бяха получили по-добра литературна форма, но това не изменяше с нищо същината. И все пак този очерк, който няколко седмици по-късно беше отпечатан в „Литературен фронт“, сега не ми направи толкова силно впечатление. И нищо чудно: за мене той не носеше вече ненадейността и живия пламък на импровизацията.

По-късно друг подобен случай ме върна още един път към случката от кафене „Цар Освободител“. Това стана когато прочетох в списание „Изкуство“ един нов разказ на Георги Райчев — мисля, последния, който той написа. Като слуша от свой познат за бомбардировките над София, героят на този разказ дядо Петко Каврашки отчаяно възкликва: „Луди хора! . . . Луди хора! . . .“ Но това беше пак нещо познато. Споминих си, че тези тревожни думи, които са послужили и за заглавие на разказа („Луди хора“), бяха произнесени някога с неудържима възбуда от самия Райчев: очевидно, както става с всички творци, той беше дал на героя си нещо от своите собствени мисли и възгледи.

И тъй, от споделеното преди това в нашия разговор Георги Райчев беше изпозувал в своята писателска работа само два момента, без невероятния случай с оцелялата покривка. Макар това да ми направи впечатление, никога по-рано не съм се питал защо е така — какви ли не изненади могат да се случат в процеса на художественото творчество. Но ето че сега, когато се мъча да осмисля миналото, виждам в този факт нещо вече съвсем естествено: един писател, който живее непрекъснато под напора на неукротимо безпокойство, и тук беше останал верен на себе си. — беше почувствувал духовна потреба да пресъздаде художествено не анекдотичното, а само онова, което се беше зачело в състояние на афект и служеше за подтик към хуманитарни изводи.

Като всеки, който трудно си изкарва хляба и се ослани само на себе си, Георги Райчев не можеше да се примири лесно със съдбата на бездомник, която войната в своята слепота му беше отредила. Запазил в себе си нещо от практическия разум на нашия селянин, той се отказваше да приеме под какъвто и да било предлог безумствата на онези, които в своята ненаситна жажда да властвуват над другите, съсипваха градове и унищожаваха материални блага, създавани в продължение на много десетилетия. И все пак не това беше най-важното, което го изпълваше с кошмара на преминалата буря. Тук имаше и нещо друго — нещо много по-дълбоко и много по-неизлечимо, засегнало най-съкровената същина на неговия душевен свят. Живял като своя двойник от „Луди хора“ със суетната мисъл, че е „разгадал неразгадани тайни“, Георги Райчев се отказваше да разбере как е възможен този бяс — „сериозни, възрастни мъже да нарежат работа, дом и семейство и да тръгнат години подред да избиват други човече, като тях — със страшни машини, с огън и барут“. Но той не престана да се измъчва и тогава, когато оргията на разрушението беше стихнала и честните хора можеха да си отдъхнат, защото съзнанието му беше обзето от една друга тревога — тревогата от повторимостта на злото. Убедил се, че моралните задръжки, на които е разчитал, са несъизмерими със силата на изстреблението, писателят не скрива, че неговата радост от тържеството на правдата е примесена с уплах. И посред общото ликуване той произнесе в очерка си „Концерт на открито“ тази мъчителна фраза, която в онзи момент звучеше като неуместно предзнаменование: „Победил е животът и поема пътя си — до нов гибелен удар! . . .“ Очевидно, бомбите бяха разрушили не само жилището на Райчев, а бяха разклатили из основа и неговите морални построения, бяха му вдъхнали опасение за бъдещето на човека. Затова и в неговите вопли от това време се чувствуваше не жалбата на пострадалия, а мъчителната тревога на хуманиста, излъган в силите на добротворството. И тази припряна тревога, която понякога изглеждаше прекалена и възбуждаше лека усмивка, беше основният мотив както в разговорите му с приятели, тъй и в неговите литературни работи от последните години.

Като се връщам към миналото, не мога да подмина с мълчание един щастлив случай, който ми даде възможност да общувам по-продължително с Георги Райчев и да обогата с нови наблюдения предишните си впечатления от него.

През пролетта на 1945 г., когато войната клонеше към своя край и сближението с нова Югославия минаваше вече и на културна основа, у нас гостува една доста многобройна делегация от Дружеството на белградските писатели (спомням си и до днес Иво Андрич, Велко Петрович, Десанка Максимович и още някои по-млади). Малко по-късно, все във връзка със сближаването, стана необходимо, както се казва на протоколен език, да се върне посещението на нашите гости и по този начин да се заякчат още повече подновените литературни връзки. Така в последните дни на месец май дванайсет души български писатели начело с Людмил Стоянов се отправиха към столицата на Югославия като пратеници на българската култура. Сред тези писатели, където не знам по чие благосклонно хрумване, попаднах и аз, не случайно беше включен и Георги Райчев.

Георги Райчев беше не само противник на великобългарските режими, довели нашата страна до катастрофа, а и горещ привърженик на една политика за сближаване със славянските народи. Два-три месеца преди нашето заминаване той посрещна белградските писатели с едно лирическо „Признание“, публикувано в „Литературен фронт“, в което осмиваше глупостта на онези, които тичаха по фаталния призрак на „Симеонова България“ и произнесе с облекчение „вълшебните“ думи: „Иде частта на славянството!“ — думи, които в момента бяха стоплени от едно очакване и носеха особено актуално очарование. Очевидно, такъв писател можеше не само с творчеството си, а и със своите граждански позиции да бъде пълноценен посланик на нашата култура в ози Белград, който се възправяше бавно от развалините и беше започнал да цери раните си от тригодишната чужда окупация.

Бих могъл да възстановя доста подробности от нашето пътуване в Югославия, но се плаша, че ще изпадна в епизодичност и неволно ще дам простор на една хронология, от която никой не се нуждае. Затова предпочитам да се спра на няколко отделни случая, които имат отношение към духовната характеристика на Георги Райчев.

Още с пристигането ни в Белград беше определена програмата на нашия престой, която предвиждаше за следния ден опознаване на града и едно литературно четене в Коларчевия университет. Така и стана. На утрото (беше втори юни, денят на Ботев — дата, която не се забравя), придружени от неколцина югославски писатели, ние отидохме вкупом на Калемегдан и в продължение на повече от два часа обикаляхме из развалините на старата крепост, а след обед, починали-непочинали, се качихме на няколко коли и се отправихме към хълма Авала да прекараме една минута в мълчание пред гроба на незнаният воин. Но работата не приключи така бърже, както очаквахме. На Авала, където, струва ми се, всички отивахме за първи път, ние се възправихме ненадейно пред един величествен паметник, внушителна творба на Иван Местрович, която до тогава не бях виждал, и трябваше да отдадем почит не само на неизвестния боец, а и на добре известния художник — да обгледаме неговото дело и да му се насладим, за което бяха необходими не една, а много пъти по една минута. Затова окъсняхме и когато се върнахме в Белград, нямаше вече никакво време за губене. Участниците в четенето побързаха да се пригоят, а пък аз, като се отделих за минута от другите неоглашени, купих си вестници от най-близката будка на „Теразия“ и седнах в чакалната на хотел „Балкан“, където бяхме отседнали, да чакам и да прегледам на бърза ръка хрониката. То се знае, потърсих най-напред да видя какво се казваше за нашето гостуване и попаднах на отделни кратки характеристики за всеки от нас. Зачетох ги и тъкмо привърших, някой влезе в чакалната. Вдигнах поглед — беше Райчев, с неизбежната шапка на глава и в ръката с един екземпляр от своя „Карачакал“. Той се спря за миг до вратата, огледа се и като ме забеляза, тръгна към мене. Аз го дочаках да приближи и когато понечи да каже нещо, неочаквано и за мене самия го прекъснах изведнъж с леко предизвикателен тон в гласа:

— Е, байчо Георги, твоята слава расте (ние бяхме минали вече на „ти“). Полага се да черпиш.

— Така ли? Я да видим.

И седна на празното кресло до мене.

Аз разгърнах вестник „Борба“ и затърсих с поглед името на Райчев под голямото заглавие „Книжовници — носители на братство и единство между южнославянските народи“, заела цялата дясна половина на първа страница.

— Ето, слушай: „Георги Райчев е започнал литературната си дейност с редица мистично-символистични разкази“.

— Ама този слух и до тук ли е стигнал? — попита той с престорено учудване и ме погледна закачливо, готов да се отбранява срещу някакъв несъществуващ противник.

— Остави, остави, слушай по-нататък: „След войната, основно преобразен, той започнал да публикува реалистически разкази и новели“.

— Е, разбира се — продължи Райчев своя коментар, — така и трябва. На края на краищата човек все ще стъпи на земята.

— „Освен няколко книги с разкази — не спирах аз да чета, — той е издал и една голяма драматическа поема, преводи на Криловите басни и един роман „Господинът с момичето“, в който се показва отличен наблюдател на живота и хората.“

— Всичко хубаво — отново се намеси Райчев, — но работата с господина и с момичето не стои точно така. У нас романа май не го харесаха, какво ще кажеш?

Аз не казах нищо, но събрах всичките си речитаторски сили да прочета колкото можеше по-добре и последното изречение на бележката, сигурен, че то щеше да му достави удоволствие. И този път по-бавно и по-изразително от преди произнесох:

— „През тази война Райчев е бил преследван заради своите остри прояви срещу великобългарската диктатура“.

Още недовършил докрай, вдигнах поглед да видя какво беше впечатлението от тези думи. За моя най-голяма изненада обаче, получи се не това, което очаквах.

Райчев, чието лице до тогава беше озарено от шеговита усмивка, отведнъж се замисли и след няколко дълги секунди неволно изтърва две-три откъслечни фрази от някакъв мълчалив диалог, който водеше със себе си:

— „Преследван“, „остри прояви“? . . . — питаше той. — Кой знае, кой знае. . . То стига да беше така. . . .

И пак замълча, връхлетян от някакво неопределено чувство, в което долових едновременно и неудовлетвореност, и носталгия по нещо невъзвратимо — чувство, чиято причина в онзи момент не можех добре да разбера.

Много години по-късно, когато Райчев беше вече покойник, случайно попаднах на някои негови изказвания, които неочаквано ме върнаха назад, за да внесат яснота в онова, което някога можеше да бъде само смътна догатка. „Живее с мисълта — говори той в тези изказвания, — че винаги съм имал будно гражданско и социално съзнание. И поради това признавам отговорността си, че никога не съм издигнал глас против някоя неправда или обществен недъг. Ако имам сили и възможност, бих правил това винаги. . .“ И по-нататък продължава: „Пред вас и пред читателите си заявявам: може би никога не ще имам храбростта да кажа цялата истина, но затова пък никога няма да кажа нещо, което наистина не мисля и не вярвам“.

Не знам кога са изречени тези думи: дали предхождат онова, което Райчев недоизказа някога, или са негов по-сетнешен отглас. Когато и да са изречени обаче, те разкриват чистосърдечие на един творец, който беше наясно със себе си и за разлика от суетните посредственици не желаеше да скърпва с легенди своята биография в творец и гражданин.

Приятелите на Георги Райчев свидетелствуват, че по време на Втората световна война той изказвал не един път своето съчувствие към Съветската страна и възмущението си от политиката на угодничество към окупатора. Но тези изказвания, които стигаха до ушите на тогавашните власти и го правеха неблагонадежден, не бяха получили необходимата обществена гласност и нямаха други видими последици, освен счепкванията в ограничен кръг на близки и познати интелектуалци. Затова като всеки честен човек той не можеше да приеме безусловно една оценка, която му изглеждаше незаслужена. Оттам и неговата вътрешна съпротива, неговите мълчаливи и изрични уговорки. И все пак личеше, че онова, което му прочетох, го беше трогнало — то му беше доставило нещо от онази желана, но неочаквана радост, която поради вътрешни задръжки човек не смее да повери дори на себе си.

Както и да е, след нашия разговор в хотела Райчев ми се видя по-разговорлив и по-приветлив от обикновено. С някаква припряност в гласа, малко неочаквана за случая, той прочете пред белградската публика своя разказ „Пръст“ и след това при изхода на залата, широко усмихнат, започна да раздава автографи на една група ученички, които бяха обградили участниците в четенето.

Знае се, че всеки автор има обикновено свои любими творби. Такива творби е имал и Райчев и една от тях може би наистина е разказът „Пръст“, както твърдят някои познавачи на неговото литературно дело. И въпреки това аз мисля, че той се представи с него не поради едно лично предпочитание, а поради друга по-сериозна причина.

„Бива ли бре, хора, за... десет лопати пръст две къщи да почерните!“ — такъв е завършекът на този разказ, изграден сюжетно върху една свада между съседи. А през паметната 1945 г., когато побеждаваше оръжието на честта, този завършек не звучеше като обикновен морален извод — той добиваше значение на метафора от широк обхват, която ни караше да се замислим върху някои исторически грешки от миналото. (Във връзка с това не ще е излишно да напомним друг аналогичен факт. Едно мое изказване пред Радио Белград на тема „Югославски мотиви в българската поезия“, направено по време на нашия престой, завършваше с тези думи, характерни за нашите тогавашни възгледи: „Ние казваме: „Никога вече Брегалница“ и чуваме ответ: „Никога Сливница“.)

Два дни по-късно, както предвиждаше и програмата, трябваше да направим кратка обиколка до Нови Сад на връщане през Сремски Карловци да посетим на Стражилово (Фрушка гора) гроба на големия сръбски поет Бранко Радичевич. С това се изпълняваше едно желание на Райчев, който още във влака за Белград говореше с увлечение за столицата на Войводина — един град, който до тогава не познаваше, но като всички културни българи свързваше в съзнанието си с историческия спомен за Раковски и Каравелов (по-късно, като си спомняше за нашето пътуване, той нарече Нови Сад „Ерусалимът от нашето възрожденска епоха“). Лично за мене обаче тази обиколка, която всички приеха с радост, донесе и нещо непредвидено, което можах да оценя по-късно: да бъде известно време в една кола с Райчев и не само да стана свидетел на тогавашните му възгледи, а и да добия по-точна представа за някои страни на неговия характер.

Не е необходимо да напъвам паметта си и да разказвам случки и събития, свързани с тези два дни. Който се интересува, може да ги намери в очерка на Райчев „В Нови Сад — на гости на възрожденците“, публикуван в „Литературен фронт“ няколко седмици след нашето завръщане. Като се изключат само два епизода от обратния път — гостуването в Сремски Карловци и посещението на Бранков гроб, където Велко Петрович ни говори с увлечение за големия романтик на сръбската лирика и с топъл глас прочете някои пасажки от неговата знаменита „Ученическа раздяла“ — в този очерк е отбелязано всичко по-важно. В него не са пропуснати дори и някои любопитни

подробности: и атмосферата на приятелство, която беше обкръжила завръщането на нашите войски от фронта (външен белег на това бяха големите надписи по белите зидове на Земун и другите селища, през които минахме: „Да живее българската народна войска“ и пр.), и онова непредвидено спирание пред понтонния мост над Дунав отатък Петроварадин, където шумната навалица от бежанци и войници, потънала в грехота на моторни коли, възстанови още един път пред очите ни образа на войната, и тържественото посрещане в Нови Сад — епизод по епизод — до лютата ракия, интимния концерт и домашната обстановка в Музикалната академия. И все пак в това добросъвестно описание, изпълнено с много топлота, липсва нещо съществено: струва ми се, че то не дава достатъчно точна представа за своя автор — за онзи Райчев, когото видях тогава за пръв и последен път.

Макар да беше доловил в готиката на Нови Сад един лъх на „мила старинност“, Георги Райчев не намери града такъв, какъвто го очакваше: модерната урбанистика беше затрупала света на възрожденското минало, с което беше заживял. И понеже не можеше да се примири с това, той се беше превърнал в слух и зрение, за да открие този свят в случайния намек, в далечната съпоставка, в безмълвните почернели страници на старопечатните книги, които ни показваха. Аз си спомням с какъв интерес, въпреки голямата умора и напредналата си възраст, той изслуша стария книжовник Васа Стайич, който ни поздравя от името на войводинските писатели, и след това словото на Александър Моч, председател на „Матица сръбска“, който в една от залите на това духовно средище, което пази трофеите и писмените съкровища на старината, възкреси някои страници от епохата на нашето възраждане. Какво точно е вълнувало Райчев в онези минути, това, разбира се, не можех да знам — можех само да го предполагам. Узнах го малко по-късно от неговия очерк в „Литературен фронт“, за който вече споменах. В изказванията на нашите домакини, както сам признава, Райчев беше намерил една пролука към миналото. „Ако не е видял Любена и Раковски — мисли той с носталгия, като слуша думите на Васа Стайич, — все пак сигурно помни старинния Нови Сад и улиците, по които са ходили те. Виждал е може би сградите, дето са живели те, помни къде е била печатницата, дето са печатани статите им и книгите.“ Не можех да знам също за онази безсънна нощ в хотела, описана от него с такава непосредственост, когато историческият спомен е прокуждал съня му и е призовавал на мъчялив разговор скъпите сенки на миналото. Едно обаче беше съвсем очевидно още тогава — че Райчев се беше променил и до известна степен беше престанал да прилича на онзи Райчев, когото познаваме и за когото обикновено се говори. Както всеки човек, стъпил на свещено място, свързано с най-съкровеното в душата му, той беше изпълнен с едно чувство на благоговение, което го беше завладяло до такава степен, че незабелязано го беше освободило от тираничната власт на афекта, станал неизменна същност на неговия характер. Неочаквано за тези, които го познаваха, той беше се укротил, беше станал по-хармоничен в своите прояви и поне външно властвуваше над себе си. Такъв го видях и аз през онези броени часове, прекарани в Нови Сад. Достатъчно беше обаче да се отдалечим от мястото, което го свързваше с нашето възраждане, за да се даде отново простор на неговата първична същност.

Колкото и кратка да беше обиколката ни във Войводина, направена след няколко дни на напрежение, тя засили още повече нашата предишна мора. Не стига това, но предстоеше и едно пътуване в обратна посока с обикновен второкласен вагон, което поради задръстване на линиите с военни обози щеше да бъде, както и отиването, три пъти по-продължително от обикновено и не представляваше никакво удоволствие. Затова, като се върнахме в Белград, ни посрещнахме с голямо облекчение новината, че се подготвя отпътуване със самолет. За обща изненада, единствен Райчев не искаше и да чува такова нещо. Той не само не се съгласяваше, но по този повод даде простор и на онази мила дръпнатост, която проявяваше всеки път, когато го заставяха да измени на свои житейски принципи.

— Правете каквото искате — сумтеше той намръщено. — Аз на такова дяволско летало не се качвам. Ще си тръгна сам. Все ще се намери едно място и за мене в някой от нашите ешелони. Пък и да се не намери — един стар пехотинец може и пешком.

— Какво говориш? — дразнех го аз шеговито. — Ти си в друга държава, паспортът е общ — как ще се върнеш?

— Паспорт! — упорствуваше Райчев. — Петър Тодоров за това е тук. Видя го, чу го. Все ще ми даде една книга да премина границата.

Но не се стигна до там. Проектът за връщане със самолет, не знам по каква причина, се оказа неосъществим и Георги Райчев се успокои. През нощта на гарата, в очакване на влака за София, той разговаряше и се шегуваше с изпращачите повече от всеки друг. Както приказваше обаче, току пред самото тръгване по лицето му премина някаква лека сянка на съдържано раздразнение. Неочаквано, бърбивият дотогава Райчев замълча, започна да се сбогува и заедно с всички други се оттегли в специалния вагон с вид на човек, който се измъчва от нещо недоизказано. Пет минути по-късно, когато белградската гара потъна в тъмнината и ние започнахме да заемаме местата си, той преодоля своята нерешителност и се обърна към неколцина от нас, които случайно се намираха до него:

— Е, видяхте ли? — попита той. И понеже го гледахме с недоумение, изненадани от неговия въпрос, в очите му проблесна някакъв укор, който трябваше да означава: „Какво можете да видите вие — нищо!“ След това ни стрелна още веднъж с възбудения си поглед и изрече пак с укор, но този път думите му бяха насочени не към нас: — Дошъл ми човекът с пицов през рамото: вижте ме какво представлявам.

При тези думи словесната мъгла започна да се пръска и аз се досетих защо беше замълчал при изпращането и за кого говореше.

Спомни си, че няколко минути преди да тръгне влакът, на гарата беше пристигнала една последна група изпращачи, между които бяха Оскар Давичо, Радован Зогович и Милован Джилас, тогава министър за Черна гора в съюзното югославско правителство, който минаваше и за писател. За разлика от другите Джилас беше предпочел да направи впечатление с една малка предвзетост. Макар и в граждански костюм (както си спомням), той беше дошъл на гарата с пицов през рамото, увесен на дълга връв — досъщ както туристите носят манерките си. Впечатлителен като всеки добър художник, Райчев не само беше забелязал тази наглед незначителна подробност, но я беше оценил и като накрънение на добрия тон. И ето че сега, освободен от задържките на официалността, даваше спонтанен израз на неприятното чувство.

— Ти си министър бе, човече — говореше той, като че ли сѐ караше на някого от нас. — Жена ти също е министър (по това време Митра Митровиц-Джилас беше министър на просветата в правителството на Сърбия). Ти представляваш страната, представляваш министерския съвет. Какво е това момчешко перчене, какъв е този бабائлък.

Тези неочаквани филипики обаче не направиха особено впечатление. Макар да възбудиха няколко съчувствени усмивки, те не бяха подети и в общата залиясия около пътуването почти увиснаха във въздуха. Затова, като ни изгледа войнствено, с израз на човек, който е изпълнил своята мисия, но е останал неоценен, Райчев замълча на сред път и се намуси. След това, променил внезапно своето решение, той се облегна назад и като направи усилие да се отърси от още нестихналата възбуда, остана неподвижен, с поглед съсредоточен в себе си. В този момент всичко в него казваше: „Защо ли си хабя думите — кой ще ме разбере!“ Но това състояние не трая дълго. След няколко минути на безучастно мълчание Райчев започна да дава ухо на онова, което говореха другите, и незабелязано заговори и сам. Забравил инцидента, накрая той се оживи и се вля в общия поток, за да сподели с другите някои несподелени мисли за едно пътуване, което беше оставило значителни следи в неговото съзнание.

В едно от своите изказвания за ролята и задачите на литературата Георги Райчев издига за върховна човешка добродетел „абсолютната истина“ — тази, както пояснява по-нататък, „насыщна и най-благородна нужда“ на човешкия дух. Писателят, говори той, има право и дълг „да казва цялата истина, без да се съобразява дали тази истина съзидва или руши, укрепва или осъжда хората...“, иначе казано — дали държи сметка за необходимостта от такт и целесъобразност. И този възглед, който го водеше понякога до абстракцията, не беше обикновен словесен принцип, без жизнено покритие, както се случва с някои непоследователни хора. Напротив, той определяше всекидневното му поведение — до там, че служи и днес като ключ за разбиране на някои важни страни от неговата душевност.

Николай Лилиев, който беше другарувал с Райчев и го познаваше много добре, справедливо бележи, че „неговата природа се противопоставяше винаги на мненията на другите“. Но вярно е още, и Лилиев също го потвърждава, че Райчев воюваше и със себе си. Както всеки честен човек, в стремежа си към истината той подлагаше на проверка всичко — спореше не само с чуждите мнения, а и със своите собствени. И понеже възприемаше света афектно, у него това търсене се превръщаше в словесна разпра, насочена срещу всекиго и срещу всичко, в бичуване и самобичуване едновременно, което го правеше не само неудобен, а и „нелюдим“, както находчиво се изразява Лилиев.

Този внезапен порив към контроверсата, често неочакван и понякога неуместен, който създаваше около Райчев една атмосфера на забавна безтактност, са наблюдавали всички, които са имали случай да се приближат до писателя или да бъдат в неговата компания. Наблюдавал съм го неведнъж и аз. В паметта ми обаче особено се отделят два случая, първият от които е свързан с нашето пътуване в Югославия.

Няколко часа преди да напуснем Белград стана известно, че шест души от нашата делегация, между които и Георги Райчев, бяха удостоени с югославският орден „Братство и единство“. При това каза се, че самото връчване на отличията, не знам по какви причини, трябваше да стане в София. И действително две или три седмици след нашето завръщане по този повод тук беше устроено нарочно тържество. То се състоя в една от аудиториите на Университета и за да се придаде по-голямо значение на събитието, освен официалните лица от двете страни, на него бяха поканени още много писатели, дейци на културата и, разбира се, неизбежните представители на печата. И както става в такива случаи, произнесоха се речи, изказаха се пожелания и накрая, при самото връчване на отличията, всеки от удостоените каза по няколко думи. Това бяха думи на вежлива благодарност — какво друго можеше да бъде? Но ето че, когато заговори Райчев, неочаквано се получи и нещо друго.

Няма никакво съмнение, че Райчев беше поласкан от вниманието, което му се оказваше. Това личеше от неговата радостна възбуда и в Белград, когато научи новината, и тук, по време на самото тържество. Затова естествено беше да се очаква, че и той, както всички други, щеше да се ограничи с една благодарност в традиционния протоколен тон. Вместо това обаче, още с първите думи Райчев се запали от оная страст към противодовода, която го владееше, и така още един път се окажа в разногласие със себе си и с другите едновременно.

— Какво са ордените? — питаше той с някакво предизвикателство в гласа и бързаеше да си отговори сам: — Това е метал без стойност, това е човешка суета.

Подхвърлени вместо благодарност, тези думи прозвучаха като неуместен укор и неочаквано създадоха атмосфера на неудобство. Инстинктивно се огледах наоколо и видях, че мнозина сведоха поглед надолу, а по лицата се изписа недоумение. Но Райчев не забеляза нищо и не се смути ни най-малко.

С вид на човек, който има пред себе си някакъв неотстъпчив опонент, той продължи да говори с една съвсем необяснима възбуда:

— С тези дрънкулки не се постига братство и единство. По-добре — да обгледаме кривите пътеки, по които ни водеха досега, и да не допускаме нови грешки и братоубийства. Само така ще настъпи най-после часът на славянството, за който мечтаеха още възрожденците. Но право или не, понеже сме удостоени вече, нека благодарим на югославското правителство и да направим каквото зависи от нас за постигане на желаното единство.

Последните думи бяха произнесени по-спокойно, без ненужна полемическа страст, и до известна степен намалиха настъпилото напрежение. Все пак в атмосферата се чувствуваше неудобство и първоначалната тържественост не можа да се възстанови. Затова председателят ускори процедурата, побърза да обяви края на тържеството и хората започнаха бавно да се разотиват. Нямаше какво — тръгнах си и аз с една група млади писатели.

Долу по стълбите, придружен от други наградени, случайно ни настигна Райчев. Засмян и весело възбуден като по-рано, сякаш не беше се случило нищо. Той се изравни с нас, заговори ни и шеговито се обърна към мене:

— Е, бае Борисе (така ме наричаше напоследък), как вървят работите!

— Добре — отвърнах аз, като се помъчих да не издам отношението си към онова, което беше станало. Но не се овладях напълно и без да искам добавих: — А можеше, разбира се, и по-добре. . .

Райчев долови, че правех някакъв намек и попита:

— Защо, какво е станало?

— Как какво? — не се съдържах аз. — Ами твоето слово? Биваше ли така бе, байчо Георги? Разбирам — това са дрънкулки, но трябваше ли да го казваш тук? Неуместно беше, пък и обидно. . .

— Обидно ли? — попита той с онази непристореност, която имат изненаданите. — До там ли стигнахме? — И след две-три секунди мълчание, като ме гледаше в очите със скрита надежда, че бях преувеличил: — Че защо ми не казахте бе, хора? Така ли трябваше? Дявол да го вземе, как се случва все нещо нередно да направя! Моята работа все опъка излиза — продължаваше да се тюхка той и да се самобичува с една непримиримост към себе си, на каквато са способни само силните и открити хора.

След това Райчев замълча и заслиза по стълбите да настигне хората от своята група. Долу пред Университета той се спря за малко с тях, размени няколко думи и ме настигна по посока на улица „Шипка“ — навъсен, мрачен и както обикновено в мълчителен спор със себе си.

Запомнил съм Райчев и с един друг изблик на полемическа страст, който ми даде възможност да затвърдя още един път първите си впечатления от него и да го видя същевременно в една малко по-друга светлина.

През есента на същата 1945 г. в София беше проведена национална конференция на българските писатели, в която взеха участие и някои видни художници на словото от редица социалистически страни (Иля Еренбург, Михаил Садовяну, Иво Андрич и пр.). Открита в театър „Балкан“, тя продължи деловата си работа в тържествената зала на Университета, като се председателствуваше подред от изкнати имена на нашата литература. Така сутрешното заседание на 25 септември беше поето от Георги Райчев. Това беше третият ден, когато по програма конференцията трябваше да завърши, затова по общо съгласие се прие ограничение на изказванията. Райчев напомни, че няма време за губене и помоли да се спазва взетото решение. „Надявам се — каза той, — че лицата, които ще вземат думата, са достатъчно обмислили и уточнили това, което има да кажат, и ще го кажат в една сбита форма, с един конкретен език, защото

преди всичко самата тържественост, която има нашата конференция, налага това.“ Но неговите надежди рухнаха много бърже. Още незаглъхнали думите му, на трибуната излезе първият записан (един от известните наши писатели) и заяви, че понеже е пръв, на него се падал „лъвският пай“ (негови думи) — да говори „малко повече“. Всички сметнаха, че това беше шегата и залата се изпълни с весело оживление. Работата обаче не беше до смях. Ораторът започна от далече, навлезе в една ненужна анекдотичност и продължи безцеремонно, без да се съобразява с каквото и да било регламент. И понеже стана ясно, че щеше да говори не „малко“, а многократно повече от определеното, Райчев влезе в ролята си на председател и го предупреди да се доизкаже „без да развива реферати“. Разпаленият оратор обаче не искаше и да чуе. И тук именно между тях се разрази едно неочаквано счепкване, което даде простор на някои неоправдани страсти.

Разбира се, като председател на заседанието Райчев можеше да се възползува от своето право и да отнеме думата на всеки, който не се съобразява с регламента (към което го подканяше с неизречена закана и неговият опонент), но това би означавало една изява на власт, която не беше по неговия нрав. Възприел друга, по-гъвкава тактика, той би могъл да се справи с нарушителя съвсем безболезнено и чрез един вот на събраниято, но такова скриване зад колективната отговорност, широко практикувано от някои, би означавало бягство от собствено мнение и противоречеше на неговия открит характер. Нищо не пречеше също така, предупреди веднъж, да не проявява особена настойчивост и да остави нещата на самотек, но това леко достигнато удобство би дало простор на злото и би означавало за него мълчаливо съучастие, с което той не можеше да се примири. Затова и тука Райчев прибегна към онова средство, което най-много му допаднаше — към откритото единоборство. Без да се налага, без да отстъпва и без да се спотайва зад чужда воля, той направи усилие да въведе ред чрез довода, чрез разумната енергична настойчивост. Но ораторът, взел първоначална скорост, не се спираше пред никакви доводи и никакво настояване. След като похвърли, че „е желателно да сложим един по-примирим председател“ и видя, че заканата му не направи очакваното впечатление, той не само се показва още по-неотстъпчив, но се поддаде на неоправдан гняв и накрая, прекрачил границите на допустимото, се обърна към председателя с тези нечувано обидни думи: „Не ме прекъсвай, защото ще те нарежа, че ще се сбъркаш!“ Но Райчев не се изплаши и не се поддаде на грубостта. Макар и крайно възбуден, той успя да превъзмогне раздражението и с един съвсем делови тон намери за потребно да напомни една проста истина не само на този, който го беше предизвикал, а и на онези, които предстоеше да говорят. „На това тържествено място — каза той — ние сме повикани да одобрим или не общите принципи, идейни позиции, изнесени в тия доклади. И аз бих молил всеки, който ще вземе думата, да се движи в общи линии около това: дали одобрява единия или другия. Но това да бъде върху общите идейни принципи позиции, а не върху детайлите.“

Райчев беше неспокоен дух, овладян от душевната необходимост не само да търси, а когато се наложи и да отстоява накарънената правда (пак напомням: често пъти абстрактно взета). И в този стремеж нерядко той проявяваше една спривава непримиримост, която го излагаше на нападки и го правеше „чуждак“ в очите на прекалените „мъдrecи“, обикновено равнодушни към злото. Такъв го познавах — такъв го видях и в онова буреносно заседание на националната конференция. Но като остана верен на себе си, в онзи момент Райчев изяви и друга страна на своя характер, която е малко позната и за която обикновено не се говори. Той показва, че обладава необходимата душевна сила, когато е от полза за правото дело, да потуши своята избухливост и да се издигне на онази принципна висота, която позволява на човека не само да овладее себе си, а и да се наложи на другите. И наистина, присъствувалите на заседанието ще си спомнят, че усилията му не отидаха напразно: в избухналият словесен двубой, без никакво съмнение, моралната победа беше на неговата страна.

Струва ми се, че съдбата, която никога не е била много великодушна към Райчев, се оказа особено несправедлива към него през последните дни на живота му — в онзи момент на духовна зрялост и обществено разведряване, когато повече от всеки друг път семафорът на творчеството му изглеждаше вдигнат веднъж за винаги.

По времето, за което говоря, вестник „Литературен фронт“ поддържаше една рубрика, която носеше заглавие „Бъдещи книги“ и целеше да запознае читателя с творческите планове на нашите писатели. Понеже работех в редакцията, случи се така, че на мене беше възложено да намеря Райчев и да го помоля за изказване в тази рубрика. И това не беше трудно: аз се възползвах от писателската конференция, срещнах го през една от почивките и без никакви усилия успях да го съглася. Няколко дни по-късно исканата информационна статия беше получена и намери място още в следващия брой. Препрочитам сега тази малка статия, минала някога през мене, и с изненада долавям в нея много по-ясно от някога присъствието на един познат човек. И тук, верен на себе си, Райчев започва със самобичуване. „Не бих преувеличил, ако кажа — признава той, — че аз съм може би най-разпиляният автор от моята генерация писатели. В това отношение ме надминава навярно само Антон Страшимиров“. И за да осмисля онова, което е било родено от случая (разпиляното), той обещава да събере в един том под заглавие „Вълчи кожух“ своите малки разкази, публикувани в периодичния печат, които не бяха влезли в тритомника на книгоиздателство „Хемус“. Тази книга, която беше замислена като равностетка на миналото, имаше една определена задача: да освободи писателя от един дълг и да очисти терена за по-нататъшна работа. За жалост тя остана един неосъществен проект. Съдбата се оказа неумолима: Райчев беше осъден и трябваше да замълчи, преди да доизрече своята последна дума като писател.

СЪБРАНИ СПОМЕНИ ЗА ГЕОРГИ П. СТАМАТОВ

Димо Минева

Георги П. Стаматов, роден в Русия и прекарал там първите тринадесет години на детинството си, е живял след това в България 55 години, към които се прибавят още пет години студент в Швейцария. След ученето във Военното училище, кратковременната му служба като офицер и следването му по право, от 1902 г. нататък Стаматов станал съдия и тогава по-плодовито е проявил писателския си талант. Служил е в София, Пловдив, Трън и най-продължително в Кюстендил. Служебната му кариера като член-съдия в Кюстендилския окръжен съд, извлечена от архивата на съда, е следната: от 1 август 1905 г. до 31 септември 1907 г., от 1 февруари 1908 г. до 31 януари 1911 г., от 1 март 1914 г. до 31 юли 1919 г. и от 1 октомври 1919 г. до 31 май 1921 г.

След като служил още в Министерството на финансите като юристконсулт до 8 февруари 1922 г., той се пенсионира, завърнал се в Кюстендил и там като пенсионер е живял до есента на 1927 г., когато се преселил в София. Така той е прекарал 16 години в Кюстендил, които са най-творческите през живота му.

„Кюстендил отдавна ме приюти. . . прибра нещастен скитник — бездомник с два малки багажа — ръкописи и пламенно сърце. Нищо друго“. . . „Тука написах